

Ələddin Məlikov,
f.f.d., dos.,
Ail-nin müəllimi

Dini plüralizm – “plüralizm” anlayışının əsas hissəsidir, fərqli dini fikirlər, düşüncələr və hətta müxtəlif məzhəb və dinləri təsdiqləməkdən əlavə, onların hamısının həqiqətə varacağına hökm etmək mənasındadır. Bəzən tolerantlıqla dini plüralizmi eyniləşdirirlər. Bu isə doğru deyildir. Tolerantlıq – plüralizmin bir növüdür. Daha dəqiq desək, bir şərtidir, yəni tolerant olmayan plüralizmdüşüncəli şəxs yalançı və saxta plüralistdir. Bunların arasında bir neçə fərq var. İlk növbədə, plüralizm mövzunun nəzəri, tolerantlıq isə praktiki tərifidir. Digər fərq ondan ibarətdir ki, tolerantlıq dəyərlərə hörmət edir, plüralizm isə fərqli dəyərlərin mövcudluğunu təsdiq edir. Plüralizm fərqlərin və müxtəlif mövqelərin şəxsləri, dinləri və cəmiyyətləri zənginləşdirən dəyərlər kimi qiymətləndirilir. Üçüncü fərq isə budur ki, plüralizm nəzəriyyə olaraq fərqliliyin həqiqiliyinə varır və ona hökm edir, tolerantlıq isə buna etina etmədən, məhz davranış və etiket olaraq qaydalara riayət etmənin məhsuludur. Əlbəttə, tolerantlığın teorik tərəfində plüralizm nəzəriyyəsi dayanarsa, o, daha dərin köklərə əsaslanmış olar. Bəli, praktiki olaraq, digər insanlarla tolerantlıq şəraitində ya-

Dini plüralizmin əsasları

şanmalıdır. Dini plüralizm nəzəriyyəsi praktiki olaraq nəticədə tolerant həyata uyğun baxışdır. Bu nəzəriyyə isə burada fəlsəfi baxımdan araşdırılır.

“Dini plüralizm” anlayışı ilə kəşifən başqa bir anlayış – “xaos” fikridir. Dini plüralizm, ümumilikdə, cəmiyyətdə fərqli cərəyanların, məzhəblərin və dinlərin səslənməsi, onların boğulmaması, hər kəsin iradını, təklifini sərbəst şəkildə bildirməsi mənasındadır, bir sözlə, müxtəlifliyin təsdiqlənməsidir. Bu həm gözəl, həm lazımlı və hətta cəmiyyət üçün zəruridir. İnsanlar azad fikir bildirdikdə psixoloji olaraq rahatlanır, həm də özlərini şəxsiyyət kimi formalaşdırırlar. Bu isə cəmiyyətdə əlavə müsbət psixoloji ovqat yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, düzgün anlamama səbəbindən plüralizmdən doğa bilən xaos cəmiyyəti əks tərəfə və gərginliyə sürükləyə bilər. Xaos plüralizmin yaratdığı azad tribunadan istifadə edərək, yersiz, mənasız, məzmun-suz və çaxnaşma salacaq fikirlərin səsləndirilməsi deməkdir. Bu zaman xaos cəmiyyəti psixoloji olaraq bədbin ovqata kökləyir. Bu səbəbdən, bu iki anlayış arasında fərq qoymaq və bu müxtəlifliyi incəliklə ayırd etmək zərurəti yaranır. Hər bir müəllif yazdıqlarının və dediklərinin fərqi varmalı, anlamalıdır ki, yazdıqdan və danışdıqdan sonra, artıq mövzu sosial sferada öz əksini tapır. Bir yanlış fikir toplumun həyatına zəhər qata bilər. Ümumilikdə, xaos depressiya, plüralizm isə rahatlıq və nizam-intizam yaradır. Plüralizm xaos demək deyil, onun özündə daxili harmoniya mövcuddur.

“Plüralizm” anlayışına daha bir tənqid isə bəzi müəlliflər tərəfindən bildirilmişdir. Onlar plüralizmin “həmrəylik” məfhumu ilə təzad təşkil etdiyini bildirərək, topluma həmrəyliyin lazım olduğunu vurğulamış və plüralizmi birmənalı olaraq inkar etmişlər. Onlar plüralizmi “boşboğazlıq” və birliyi pozan bir amil kimi qələmə vermişlər. Bu yanaşma da öz-özlüyündə doğru deyildir. Zira, plüralizm müxtəlifliyin təsdiqi olaraq, əslində, cəmiyyətə lazımdır və inkişaf üçün əsas şərtidir. Digər tərəfdən, “həmrəylik” anlayışı ilə təzad təşkil etmir. Biz hazırda fərqli mədəniyyətlər və sivilizasiyaların zübur etdiyi əsrdə yaşayırıq. Yeni əsrin ən qabarıq xüsusiyyətlərindən biri də məhz budur. Bu gün insanlar planetin ən ucqar nöqtələrinə səyahətə çıxır, fərqli adət-ənənələr və mədəniyyətlərlə tanış olurlar. Müasir həyatın bütün sahələri kimi, dini inanc sahəsi də rəngarəngliyi ilə insan üçün adiləşmişdir. Hazırda insan təfəkkürünü nisbiliyin zirvəsi bilsək, yanılmazdır. Müasir postmodernist filosoflardan olan Jak Derrida (1930-2004) postmodernizm dövrünün əsas xüsusiyyətini onun tam şəkildə nisbiliyi təbliğ etməsində görür. J.Derridanın fikrincə, müasir təfəkkürə əsasən, hazırkı dövrdə yaxşı və pis adlandırdığımız anlayışları daha bu adla hissələrə bölə bilmərik. Postmodern sistem hər hansı predmetə birmənalı münasibət bildirməyi mənasız hesab edir. Öncədən pis adlandırılan insanlar və onların çirkin əməlləri indi normal təqdim olunur və hətta qürurlanmaq hüququ qazanır. İnsanların aksiom kimi təsdiq etdikləri qayda və qanunlar bu qədər

nisbiliyə məruz qalırsa, dini inanc və ayinlərin vəziyyəti tam aydındır.

Dini plüralizm

Eksklüzivizm nəzəriyyəsinə əks olaraq, bütün dinlərin həqiqətə uyğunluğuna inanmaq dini plüralizm anlayışının özülüdür. Con Hik dini plüralizm nəzəriyyəsinin banisi və təmsilçisi olaraq bir neçə məsələni aydınlaşdırmağa çalışır. Burada C.Hik həm plüralizmin arqumentlərini, həm də daha yaxşı başa düşülməsi üçün nümunə və bənzətmələrini misal gətirir. Burada öncə nümunə və bənzətməni göstərərək, sonra gətirilən arqumentləri göstərəcəyik, ardından isə nəzəriyyənin dəyərləndirilməsinə keçəcəyik.

Dini plüralizmin nümunəsi

C.Hik öz nəzəriyyəsinə tam aydınlaşdırmaq üçün fil və kor kişilər nümunəsindən istifadə edir: Həyatı boyu ev heyvanı görməmiş bir neçə kor kişinin yanına fil gətirirlər. Onlardan biri əlini filin ayağına çəkib deyir: "Bu, canlı bir sütundur". Başqası əlini onun xortumuna sürüb, filin böyük bir ilan olduğunu bildirir... (John Hick, "God and the Universe of Faiths". p.140) Doğrudur, bu insanlar öz fikirlərində yanılmamışdılar. Sadəcə, onların hər biri vahid həqiqətin bir tərəfini nəzərə alır və fikir bildirirdi. C.Hik hesab edir ki, onların arasında fili olduğu kimi görünən bir şəxs yoxdur. Bu nümunədən istifadə edərək, o bildirir ki, biz insanlar hamımız həmin kor kişilər timsalındayıq. Həqiqəti görmədən onun haqqında fikirlər səsləndirməyə başlanılmışdır. Bəzi filosoflar hesab edirlər ki, insanlar öz xüsusiyyətlərini bir araya gətirərək, onları ülviləşdirmiş və dini an-

layışları icad etmişlər. C.Hik bu fikirlərə razılığa da, dinin mənasız bir həqiqət kimi qələmə verilməsinə qəbul etmir. İnsanların dinlə bağlı bu səyini onların ilahi varlığı dərk etmək istiqamətində düzgün çalışmalarında görür.

Dini plüralizmin ilk arqumenti

Fərqli dinlərin Allah barədə ziddiyyətli təsəvvürlərini eyni vaxtda həqiqətə uyğun hesab etmək olarmı? C.Hik bu sualın cavabında deyir: "Doğrudur, bəzi dinlərdə ilahi varlıq qeyri-müəyyən, tərifi verilməyən və insan həyatından xəbərsiz bir həqiqət kimi təqdim olunmuşdur. Halbuki başqa dinlərdə Tanrı həqiqəti müəyyən bir

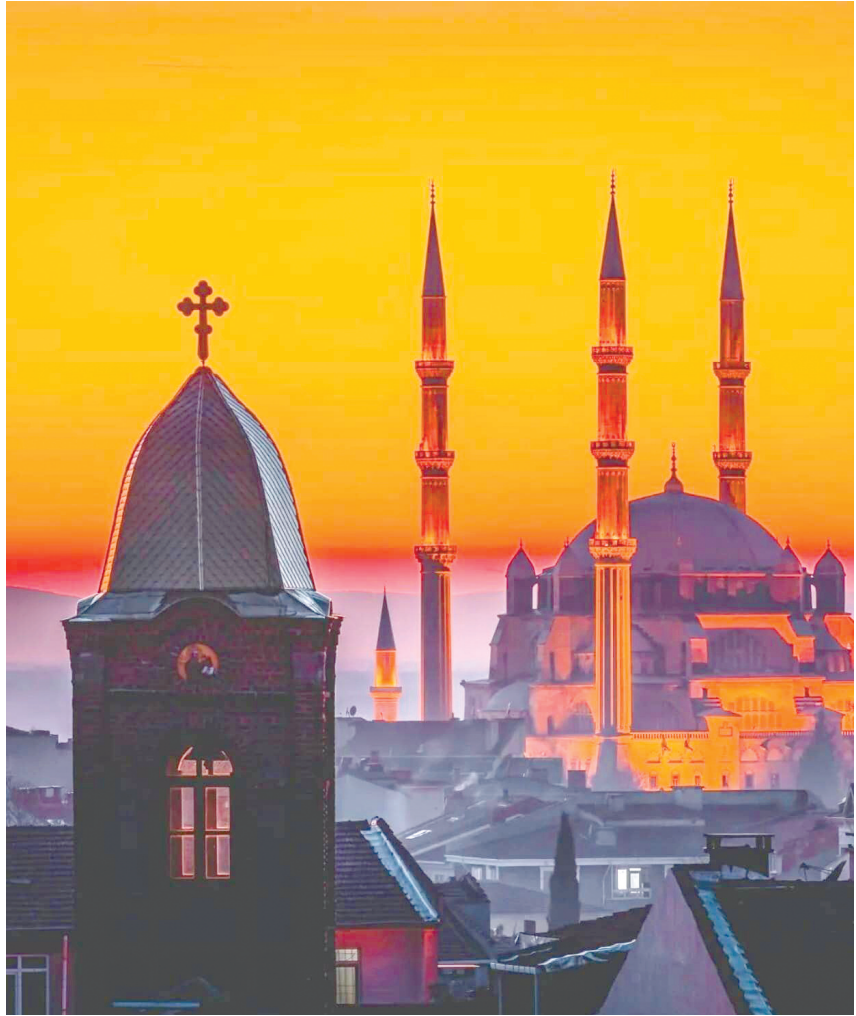
varlıqdır. Yaradıcı insan həyatında yüksək idarəedicilik rəla malikdir. Allahın varlığının bu iki təqdimatı bir araya sığmır. Biz mahiyyətin noumen (insanın duyğu və hiss orqanları tərəfindən qavranılmayan tərəf) və fenomen (həqiqətin bizə görünən və insanlar tərəfindən dərk edilə bilən tərəfi) formalarını fərqləndirməliyik. İ.Kant bildirirdi ki, insanlar həmişə fenomenlərlə qarşılıqlı əlaqə yarada bilirlər. C.Hik plüralizmdə yaranan ilk suala İ.Kantın tezisilə cavab vermək istəyir. C.Hik bildirir ki, din öz-özünüdə bir varlıq və noumendir. Din noumeninə müxtəlif insanlar tərəfindən pərəstiş olunub. Bu vaxt hər bir şəxs öz baxışları və dünyagörüşü ilə dini araşdırmağa

başlayır və nəticədə, hər bir şəxs dindən özünəməxsus fenomen əldə edir. İnsanların dinlə bağlı düşüncələri həqiqətə tam uyğun olmasa da, biz onları qınaya bilmərik. Hər bir insanın öz dünyası var və o, yalnız öz mövqeyindən noumenləri təfsir etmək qabiliyyətinə sahibdir. Nəticə budur ki, din vahid bir həqiqət olsa da, dindarların müxtəlif baxışları onun rəngarəng fenomenlərə bölünməsinə səbəb olur. Bu da öz növbəsində qaçılmazdır.

Dini plüralizmin ikinci arqumenti

C.Hik plüralizm nəzəriyyəsini təqdim edərkən Karl Bart kimi inhisarçıfikirli filosoflara da cavab verir. C.Hik inhisarçıların nəzəriyyələrinin əksinə olaraq, xoşbəxtlik və səadətə təkə vahid bir din mənsuclarına aid olmadığını vurğulayır və bildirir ki, Xristianlığın bu barədə rəsmi mövqeyini qəbul etmir. Alim qeyd edir ki, ilahi ruh bütün insanlara təsir bağışlayıb, onları ilahiləşdirə bilər. İsa da digər peyğəmbərlər kimi, insanın ilahi ruhla yaşamaq qabiliyyətini dirçəltməkdə ona köməkçi olur. O, əslində, burada əsas bir arqumentə önə çəkir. Həmin arqument hazırda din fəlsəfəsində müzakirə olunan əsas mövzulardan biridir. O da "Dinin cövhəri nədir?" məsələsidir. C.Hik bu məsələni arqument kimi göstərərək, buna öz münasibətini bildirir. Alimin fikrincə, dinin cövhəri insanların daxili aləmlərini və mənəviyyatlarını, bir sözlə, şəxsiyyətlərini düzgün şəkildə formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bu səbəbdən də o, müxtəlif dinlərdə icra olunan dini ayinləri dinin əsl həqiqəti və cövhəri hesab etmir. Müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub insanlar üzləşdikləri həqiqətlər qarşısında

fərqli mövqə sərgiləyirlər. Din də belədir. Məhz buna görədir ki, onların həqiqət barədə təsəvvürlərindən müxtəlif dini təlimlər yaranır.

Dini plüralizmin üçüncü arqumenti

C.Hik plüralizm nəzəriyyəsini başqa bir arqumentlə sübuta yetirmək istəyir. Burada Allahın insanlara qarşı mərhəmətli olmasına önəm verilir. C.Hik qeyd edir: "Allahın öz bəndələrini (insanları) sevməsi inkar olunmaz bir həqiqətdir. Əgər Allah bizə qarşı çox mehribandırsa və bizi sevirsə, mütləq doğru yola hidayət etməlidir. Allah elə xüsusiyyətlər tələb edir ki, bütün dinlərə sitayiş edənlər səadət və xoşbəxtlik əhli olsun-

lar. Təkə bir dinə pərəstiş edən insanların xoşbəxt sayılması Allahın insanlara qarşı hədsiz sevgisi ilə bir araya sığmır. Başqa sözlə, dini çoxluq nəzəriyyəsində ənənəvi dini nəzəriyyəni (inhisarçılıq) qəbul etsək, dindaxili paradoksla üzleşəcəyik. Xristianlıq təlimlərində Allah yaradan, bütün varlığın maliki, insanların səadətini istəyən və hədsiz xeyirxah varlıq kimi göstərilir. Digər tərəfdən, insanın yalnız İsa Məsih vasitəsilə Allaha mömincəsinə cavab verməsi onun üçün xoşbəxtlik sayılır. Bu o deməkdir ki, Allahın insanlara qarşı hədsiz istəyinə baxmayaraq, insanların çoxu səadət payından məhrum olmuşdur. Dünyaya göz açan insanların çox hissesi ya Məsihdən qabaq yaşamış,

ya da Xristianlığın hüduqlarından kənarında qalmışdır.

Dini plüralizmin dördüncü arqumenti

Dini plüralizm nəzəriyyəsinin təmsilçiləri öz müddəalarını isbat etmək üçün digər bir arqumenti də önə çəkmişlər. Bu, hermenevtika sahəsində qəbul olunan bir nəzəriyyə ilə bağlıdır. Qeyd etməliyik ki, hər hansı bir mətnin obyektiv (qrammatik mənanı aydınlaşdırmaq) və subyektiv (müəllifin niyyəti) əsaslarla şərhini təqdim edən elm "hermenevtika" adlanır. Mətnin şərhini ənənəsi qədim yunan fəlsəfəsindən başlasa da, yeni hermenevtika elmi XIX əsrdə alman filosofu Şileyer Maxer (1768-1834) tərəfindən yaradılmışdır. Hermenevtika elmindəki bir nəzəriyyədə bildirilir ki, izah edəcəyimiz hər bir mətn, xüsusilə müqəddəs mətnlər abstrakt, yəni mücərrəddir. İnsanlar bu mətnlərlə üzləşərkən onları öz təsəvvürləri ilə şərh edə bilirlər. Bu nəzəriyyəni öyrənənlərin fikrincə, mətn təbiətə bənzəyir. Təbiət öz-özlüyündə qaranlıq bir həqiqətdir. Mətn də bu xüsusiyyətə malikdir. Müasir yazıçılardan biri bu barədə fikirlərini belə izah edir: "Biz mətn dünyasında belə bir qeyri-müəyyənliklə üzləşirik ki, mətnin şərhinə diqqətli olsaq da, məna dünyası plüral dünyadır. Müəyyən bir mətdə istisna olaraq vahid məna əldə edə bilirik. Bu isə qayda deyil, istisnadır. Qayda budur: vahid və həqiqi məna mövcud deyil, araşdırmada müxtəlif düzgün mənalar alınır. Mətn dünyasında müəllifin niyyətinə uyğun mənanı həqiqi məna hesab edə bilirik. Hər hansı bir mənanı ifadə etmək istəyən müəllif yalnız mətnin bir mənasını anlama bilmişdir. Başqa mənalar isə

onun düşüncəsindən kənarında, mətnin şərhində verilə bilər". Beləliklə, dini plüralizm nəzəriyyəsi hermenevtika elmindəki bir nəzəriyyə ilə başqa bir formada sübuta yetir. Belə ki, hər bir dində müqəddəs mətnin izahı müxtəlif aspektlərdən həyata keçə bilər. Nəticədə, müxtəlif dinlər yarana bilər. Bu isə tam məntiqəuyğundur.

Dini plüralizmin dəyərləndirilməsi

1. "Fil və kor kişilər" təmsilində kor kişilər necə yəqinləşdirə bilirlər ki, onların hamısı vahid varlıq barədə şərh verirlər? Hərçənd bu şərh müxtəlif aspektlərdən verilir. Kor kişilərin təkə bir yolu var. O da bundan ibarətdir ki, onların inandıqları bir şəxs gözü ilə filə görünür və onlara bu məsələni açıqlayır. Yəni onlara deyir ki, siz hamınız bir heyvan barədə danışsınız. Bu zaman onlar öz ixtilafalarını həll etməyə başlayır, yaxud buna cəhd edirlər. C.Hikin "Fil və kor kişilər" nümunəsindən isə belə nəticə çıxarıyıq ki, biz həqiqətdən də fil haqqında heç nə idrak edə bilmərik. Xarici aləmdə, hətta fil adlı bir varlığın olmasını da yəqinləşdirmək imkanında deyilik. İlahi varlığın idrak prosesində də məsələ oxşardır. Bu nümunəni diqqətlə araşdırsaq, görərik ki, C.Hikin bu təmsili bizə kor kişilərin həqiqəti düzgün dərk etmələrini deyil, onların tam yanlış vəziyyətdə olduqlarını söyləyir.

C.Hik bu irada cavab verə bilər ki, o, bu təmsildə filin varlığını öncədən təsdiq etmişdir. Həmçinin ilahi varlığın gerçəkliyini əvvəlcədən qəbul etmişdir. Bu müddəada iradsız deyildir. C.Hikin düşüncəsinə görə, insan zəkası ilahi varlıq barədə həqiqi idrakı bilmir. Bəs bu, necə sübut edilir? Başqa

sözlə desək, plüralistlər iki yol ayırdadırlar: bir tərəfdən, biz Allah həqiqətindən aydın idrakata bilmiriksə, dini inancımız əqidəsizliyə olduqca yaxınlaşır. Digər tərəfdən, əgər biz Allahdan tam idrakla danışı bilmiriksə, bu vaxt Ona tərif vermək üçün bir sıra müəyyən və konkret cümlələrdən istifadə etməliyik. Nəticədə, elə onun barəsində danışı bilmədiyimiz bir mövzu ilə üz-üzəyik. Deməli, kor insanların hansı iddiasının doğru olduğunu tamamilə başa düşürük.

2. İlk arqumentdə mahiyyətin noumen və fenomenə bölünməsi qeyd edildi. C.Hikin bu bölgünü əsas götürərək, dinin əsas mahiyyətini noumen hesab etməsi və onu insanların dindən əldə etdikləri təsvirdən, yəni fenomenə fərqləndirməsi vurğulandı. Onlara görə, bütün insanlar bir həqiqətlə üzləşirlər. Dini rəngarənglik isə insanların idrakındakı təbii çalardır. Burada plüralistlərin qarşısında mühüm bir sual qoyulur: bu nəzəriyyəyə əsasən hansı meyar və vasitə ilə müəyyən etmək olar ki, bütün dinlər yalnız bir varlıq barədə danışırlar? Bu sualın cavabı qaranlıqdır. Müxtəlif dinlərə sitayiş edən insanların hansı yolla yalnız bir məbudə sitayiş etmələrini kəşf edirlər? Yalnız bir yol var. Bu yol vahid həqiqəti olduğu kimi müşahidə edən şəxsin insanlara bunu xəbər verməsidir. Bu ehtimal plüralistlər tərəfindən rədd olunur. Onlar bütün insanları istisnasız olaraq kor kişilər timsalında görürlər. Belə nəticəyə gəlirik ki, həqiqəti müşahidə edən şəxs mövcud deyildir. Digər tərəfdən, plüralistlərin noumen və fenomen formulu əsasında dini plüralizmi izah etmələri skeptisizmlə nəticələnir. Skeptisizm eramızdan əvvəl IV əsrdə yaranmış, obyektiv gerçəkliyin dərkə imkanını inkar edən fəlsəfi kon-

sepsiyadır. Bu ideyaya görə, insanlar xarici dünyadakı varlıq barədə həqiqi təsəvvür və biliyə malik ola bilməzlər. C.Hikin plüralist görüşlərində eynilə skeptisizmdə olduğu kimi, insan zəkasının ilahi varlığı dərk edə bilməsi rədd edilir. Plüralistlər düşünürlər ki, insan obyektiv varlığı dərk edərkən yalnız fenomenləri (varlığı olduğu kimi yox, təkcə onun təzahürünü) zehində canlandırır bilir.

3. Plüralistlərin fikirlərini sübut edən arqumentlərdən biri də ilahi mərhəmət və insanın hidayəti mövzusu idi. Yəni Allahın insanlara qarşı həqiqi sevgisi və onlara doğru yol göstərmək zərurətini nəzərə alsaq, tək bir dinə sitayiş edən bəzi insanların xoşbəxt, qalanlarının isə bədbəxt olacaqlarına inana bilirik. Bu prinsipi əsas götürənlərdən soruşuruq: Allahın mərhəmət sifəti nəyi bildirir? Allah insanları doğru yolla getməyə məcbur edir, yoxsa onlar öz iradə və ixtiyarı ilə hidayət olunurlar? İnsanın həyat yolu seçimində azad olması onu bildirmirmi ki, bütün insanlar kafir olmaq istəsələr də, bunun qarşısını alacaq maneə yoxdur? Nəticə etibarilə, Tanrının insanlara qarşı mehribanlığı və onları düzgün yola dəvət etməsi bütün insanların düz yolda olmasına zəmanət vermir. Ümumiyyətlə, Tanrı insanları öz istədiyi kimi yaşamağa məcbur etməyəcəkdir.

4. Öncə qeyd edildiyi kimi, plüralistlərin əsas arqumentlərindən biri də hermenevtika sahəsinə, yəni müqəddəs mətn və onun necə izah edilməsi probleminə aiddir. Bu sahədə bir neçə həqiqəti nəzərə almalıyıq. Hermenevtikada qəbul olunan nəzəriyyənin dini plüralizmə tətbiqi dini çoxluğa deyil, təkcə dindəki məzhəb çoxluğuna əsas ola bilər. Dini plüralizmdə mətnin müxtəlif aspektlərdən şərh və bunun təsdiqi dini

plüralizmdə həlledici rol oynamır. Biz burada heç bir müqəddəs mətnlə üzləşmirik. Ümumiyyətlə, müqəddəs mətn və onun şərh məsələsi müəyyən bir dini qəbul etdikdən sonra gündəmə gəlir. Halbuki dini plüralizmdə müəyyən bir din rəsmiləşdirilmir. Burada müxtəlif dinlərdən və müqəddəs kitablardan söhbət gedir. Bundan əlavə, hermenevtikadan götürülmüş nəzəriyyə təkcə inanc çoxluğunun yaranma səbəbini açıqlayır. Bütün dini baxışların həqiqətə uyğun olduğunu əsaslandırma bilmir. Üçüncü məsələ isə budur ki, mətn daxili "həqiqi məna"dan söhbət açarkən məna zəhin dünyasında yerləşən təbii varlıq kimi nəzərdə tutulmur. "Həqiqi məna" dedikdə müəyyən bir mətnin şərhində mötəbər sayılan bir neçə mənadan birinin müəllifin niyyətinə daha yaxın olması diqqət mərkəzində olur. Məna dünyasında biz yalnız müəllifin niyyətini izləyirik. Aydın ki, hər bir söz müəllifi danışarkən və ya yazarkən işlədilmiş sözlərlə müəyyən bir mənanı və məzmunu çatdırmaq istəyir. Mətni şərh etmək məharəti ondadır ki, müəllifin nəzərdə tutduğu məna müəyyənləşdirilsin. Belə olmasa, hər bir şəxs öz baxışları ilə mətni şərh etməyə çalışar. Bu isə tam məntiqsiz açıqlama olar. Digər məsələ isə bəzi mətn-

lərin tam aydın və aşkar şəkildə müəyyən mənanı ifadə etməsidir. Bəzi mətnlərin şərhində müəyyən məharətlərə yiyələnmək zərurəti görünür. Bu məharətin zərurəti qaranlıq mətnin şərhində daha çox özünü göstərir. Belə olarsa, plüralistlərin hermenevtikaya söykənən əsasları belə aşkar mətnlərə tətbiq oluna bilməz.

Növbəti tənqid isə plüralistlərin ilahi kitablar barədə yanlış təsəvvürlərinədir. Plüralistlər müqəddəs mətnləri və bütövlükdə şəriəti mücərrəd və abstrakt hesab edirlər. Bu səbəbdən, onlar bu mətnlərə müxtəlif mənaların tətbiqini təbii sayır və bu hüququ insanlar üçün qorumağa çalışırlar. Burada danılmaz bir həqiqət unudulur. Din insanları doğru yola dəvət etmək üçün göndərilmişdir. İnsanlar dini qanunların köməyi ilə təlim və tərbiyə almalıdırlar. Dinin tərbiyəvi cəhəti yalnız öz qanunlarını insanlara çatdırmaq imkanına malik olduğu zaman özünü tam göstərə bilər. Şəriəti abstrakt hesab edənlər bu yolu bağlayırlar. Səssiz şəriət hidayətedici qüvvə ola bilməz. Plüralistlərə görə, hidayət vəzifəsi insana ötürülür. Yəni insan öz baxışları və dünyagörüşləri ilə mətndəki mənanı dəyişdirə bilər. Deməli, bütövlükdə müqəddəs mətn insanı deyil, insan nüqəddəs mətni istiqamətləndirir.